

עודד היילברונר. "הדור של 1940": מתאבדים וחולי נפש בחברה הישראלית. כרמל. 2020. 210 עמודים

חיים חזן*

ביקורות ספרים

בספרה של חנה יבלונקה ילדים בסדר גמור (2018), שמשום מה אינו מוזכר בספר שלפנינו, משוטטת המחברת בעולמם הנורמטיבי של ילדי העשור הראשון למדינה החדשה ומוצאת ילדים צייתנים, נאמנים למולדת ללא תנאי, ההולכים בתלם שהותווה להם ללא עוררין ומתוך כניעות משתאה על הפלא והזכות להיות דור ראשון של תקומה לאחר השואה והמלחמות שפקדו את הוריהם מחוללי הנס. אמנם גם בעשורים הראשונים למדינה נבעו פרצות בחומות המגננה של האתוס הציוני הממסדי שעל ברכיו חונכו, וילדי המדינה נחשפו לתופעות ולדמויות שחרגו מתמונת המציאות המדומיינת הפטריוטית שבמסגרתה עוצבה זהותם. אלה התגלמו לעיתים, כרוחות רפאים וכיצורי בלהה, במשוטטי רחוב תמהונים שנחשבו ל"משוגעים" משולחי רסן, שכל ישותם הייתה בבחינת שיבוש של המוכר והשגור ואיום על ה"בסדר גמור" שכבר לא היה בטוח ומוכן מאליו, לנוכח מופיעה הציבוריים של האימה. לצד טלטלת החוצות ארבו הזעזועים מבית – הורים מסויטים רדופי זיכרונות מחנות, עקירה, עינויים, מוות ומלחמה. כל אלה הדהדו בתקשורת, שלבד מהשבווען המתריס העולם הזה הייתה רובה ככולה מגויסת לפרויקט הלאומי ופרסמה בשוליה מקרים של "סטייה" והתנהגות שתוצאותיה טרגיות, כגון אלימות כלפי אחרים, ובעיקר כלפי בני משפחה, המלווה בהתאבדות. שיחות המבוגרים שניזונו מהדיווח העיתונאי אפפו את עולמם של הילדים וצבעו אותו בגוונים אפלים וקודרים.

ספרו של עודד היילברונר מוקדש להיבטים אלו של ההווה הישראלית בשני העשורים הראשונים למדינה, ובאמצעות בחינת נוכחותן של מחלות נפש והתאבדויות במרחב הציבורי והטיפולי עושה, למעשה, הזרה להבנת החברה היהודית בישראל דרך מוקדיה של עדשת השוליות הלא-הגמונית והמודרת הזאת. בכך אין הוא חלוץ במחקר, כמוכן. קדמו לו אחרים שנדרשו להיסטוריה החברתית-תרבותית של אלה שנחשבו יוצאי דופן במציאות שבה הוקפד על המצאתם של מנגנוני סולידריות, על טיפוחם ועל שימורם במה שפונה "חברה בהתהוות", ובתנאים של עומס יתר, כמונח שטבעו דן הורוביץ ומשה ליסק (1990) – קרי בתנאים של מסת הגירה, מאבק קיומי, שסעים תרבותיים ומתחים פוליטיים. עם זאת, בניגוד להידרשות הסוציולוגיה האנתרופולוגית לנשים בזנות, עבריינים, זקנים, נוער שכוונות ועולים בפריפריה – אוכלוסיות שזכו לתשומת לב מחקרית כזו או אחרת – מתמודדי נפש ומועדים לאובדנות לא מצאו את דרכם אל ליבת הדיון האקדמי החברתי-תרבותי. למרות זאת, כפי שמציין היילברונר, אנשי בריאות הנפש לא התנזרו ממתן פרשנות סוציולוגית להתנהגויות שעל פניהן נתפסו כנחלתם הבלעדית, וסוגיות של לחצי הגירה ומוראות העבר שימשו באבחנותיהם הטיפוליות לצד קטלוג הפתולוגיות הנפשיות כדי להסביר את התיוג

* פרופ' חיים חזן, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

של מפירי הסדר הציבורי, החפים כביכול מאידאולוגיות, סממני מרד חברתי או פלגנות פוליטית, ולהתוות את הטיפול בהם.

בין השיח הרפואי השליט ובין המודעות החברתית המזערית הפכו פגועי הנפש לקורבנות של חיי ניוול, רדיפה וביזוי ברחוב, או במקרים של סכנה לזולתם ולעצמם – לחוסים במוסדות ציבוריים או פרטיים. לאימי הקיום במוסדות אלו, שצפו לעיתים אל המרחב הציבורי בעקבות תחקירים עיתונאיים ואירועים אלימים במיוחד, מוקדש חלק נכבד של המחקר התיעודי העשיר והמפורט שהספר מבוסס עליו ואשר בחלקו הוא נדיר וחסר תקדים בספרות. בתקופה של התייצבות כלכלית, שקט ביטחוני יחסי ומודעות לאומית-ממלכתית גואה נוצרה זיקה בין בריאות הנפש לרווחתו של הגוף הקולקטיבי, והחולים עצמם נתפסו ככתם על גוף האומה שיש להסתירו. כך היה במחאה על חשיפתם של מבקרים, רובם בני נוער, לקולות ולריחות בכלא עכו, מקום מוקדש לאומית שבו נכלאו והוצאו להורג אסירי המחותרות, ושלמים הפך לבית חולים ללוקים בנפשם.

עירוב הרשויות בין החברתי לנפשי, בין הסוציולוגי לפסיכיאטרי, הוא הצומת המשמש כציר טיעוני וניתוחי של הספר. למרות הבעייתיות בנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ושאר מקורות מידע באותם ימים, היילברונר אכן מראה כי לרוב המכריע של המטופלים היה סיפור חיים שואתי, וכך גם לרבים מן הרופאים המטפלים. זהות זו אף העלתה את המודעות לחוויות הטראומטיות שעל הרקע שלהן התפרצו מחלות הנפש. כך גם מוסבר שיעור ההתאבדויות הגבוה בקרב שורדי מלחמת העולם השנייה לעומת יוצאי אסיה ואפריקה, ובמידה פחותה בקרב לוחמי מלחמת העצמאות, אם עולים אם צברים. ההתייחסות המעטה בספרות למקרים של מחלות נפש ואובדנות בקרב ילידי הארץ והעולים ה"מזרחים" אמנם משקפת סדר יום לאומי אמביוולנטי, שבאותן שנים הדיר את שורדי השואה ממרחב הלגיטימיות הציבורי. בעקבות גל המודעות לנוכחות השואה שעורר משפט אייכמן, מה ששורדי השואה מייצגים נעשה לגורם מכונן בהצדקת הקיום הלאומי-יהודי האתנוצנטרי (זרטל, 2002). כך הפכו פגועי הנפש השואתיים לאיקונים של ה"פלנטה האחרת". עד לנקודת מפנה זו ביחס למעמדם של מי שאך עשור קודם לכן נחשבו למשוגעים, או גרוע מזה – ל"סבונים", המשיכו רופאי המדינה להתלבט בין אבחנות רפואיות ובין אפיונים חברתיים-תרבותיים של מטופליהם.

"תכונות" נרכשות אלו נעשו לחלק בלתי נפרד מאישיותם של החולים, ועל כן למה שאי-אפשר לשרשו או לשנותו. מאחורי ההשלכות הטיפוליות של עמדה זו עמדה הפסיכותרפיה המערבית, שמוצאה מרכז-אירופי אך השלכותיה לכאורה אוניברסליות וחובקות כול. הממסד הרפואי לא שעה להתרעותיהם של חוקרים מעטים כאנתרופולוגית פיליס פלגי (Palgi, 1962), שראו בחיכוך התרבותי בין מזרח למערב את הסיבה להתנהגויות ה"סוטות" של עולים מ"עדות המזרח", ומן הסתם לא הסיט את מבטו ממרכז אירופה לעולם התרבותי האחר שנקרה על דרכו בחברת המהגרים החדשה, הזרה והלא רצויה לפרקים מצפון אפריקה, מעיראק ומתימן. בהיעדר תיעוד מספק, עלייה זו, שעיצבה את פניה של הזהות הישראלית בשנים המדוברות, אינה זוכה בספר אלא להתייחסות אנקדוטלית. עם זאת מצליח המחבר להעביר היטב את רוח התקופה של חברה רדופת רוחות עבר ומועקות הווה המגולמות בערב רב של זרים על סף אובדן שפיות ואובדנות, שזרותם בתוכה חושפת את יסודותיה הרעועים ואת פיגומיה הרופפים.

כאשר הזרות חותרת תחת המוכרות ומסרבת להתחפש לה ולנהוג כמוה, קמה תבהלה מוסרית המטילה ספק בהצדקת הקיום וההקרבה למען המוכר, שלא לומר – חשש שהמוכר יהפוך לזר לעצמו. כדי לבחון את תהליכי המשבר והמבנה החברתי השברירי מתחקה היילברונר אחרי השפעתם המכרעת של שני גורמים היסטוריים-תרבותיים-פסיכולוגיים שהעלו בעשור הראשון והשני אל מרכז הבמה את פגועי הנפש והמתאבדים: האחד הוא החוויות הטראומטיות של השואה, מלחמת העולם השנייה, מלחמת העצמאות וההגירה לישראל, והאחר הוא הדינמיקה של המודרניזציה שקשרה את המדינה לעולם המערבי הטכנולוגי. השבר האישי שפקד רבים בעקבות שני הכוחות המרסקים הללו אחראי, אליבא דהיילברונר, לריבוי מקרי איבוד השפיות עד כדי התאבדות. הסמכה זו בין חולי נפשי ובין התאבדות מכבידה על יכולתו של המחבר להכריע באיזה סוג הסבר הוא דבק כדי לפרש את ממצאיו: זה הנטוע בשיח הפסיכולוגי על תהליכים נפשיים הכרוכים בהתנסות טראומטית, או זה הנשען על מהלכי מקרו חברתיים המקדשים אתוס של קדמה, אינדיווידואליזם והתפתחות טכנולוגית-תעשייתית. הספר אכן מבקש לחבר את שני הזרמים ומגייס לשם כך את הספרות המאוחרת על "חוסן לאומי" ו"טראומה קולקטיבית" (פרידמן-פלג, 2014), אלא שהראייה התאורטית האנכרוניסטית הזאת אינה לגמרי משכנעת משום שבתקופה הנידונה היא אינה עומדת בתנאים של הסבר המשבר האישי, כפי שהיילברונר תופס אותו, במונחים שהוא מציב של זיקה בין מודרניות לטראומה. היילברונר כנראה ער לכשל המושגי ההיסטורית-תרבותי שלפניו ולכן הוא פונה לגופי ידע סוציולוגיים כגון המודל הדורקהיימי של התאבדות, ולקראת סוף הספר הוא חוזר לתאוריות על דורות סוציולוגיים ונתלה בהן כדי לנסות ולברר את השפעתן של התנסויות דוריות קולקטיביות על תודעתם ומעשיהם של יחידים וקבוצות. בהקשר זה מוזרה בהיעדרה הידרשות נחוצה ומתבקשת למושג הקוהורט, הנותן ממד הבחנתי לחוויה משותפת זו. כיוון זה היה עשוי להיות פורה ומבטיח, אלא שמחמת התימוכין המעטים ועקב היעדר התנופה האנליטית הוא נותר בגדר הבטחה לא ממומשת. מבחינה זו הטקסט היה יוצא נשכר מעריכה וארגון הראויים לחומרים המרתקים והייחודיים שאותם הוא מביא לקורא. חסר בספר טיעון מרכזי סדור, ברור ומתפתח, וטיעון כזה היה עשוי להציג סיפור עקבי ומנומק המעוגן בשיח סוציולוגי תרבותי מובחן, להוסיף עליו, לבקר אותו ולפתוח סוגיות חדשות.

עמידה באתגר זה היא בעלת משנה חשיבות לא רק לחקר האובדנות בראשית ימייה של המדינה, אלא בעיקר להבנת השיח האקדמי על התאבדות בכלל. התרבות התרפויטית בת ימינו מזמנת לתופעת ההתאבדות מקום שבו האשמה והבושה הכרוכות בה מורחקות ומודחקות לחצר האחורית של הנידחות החברתית, הפתולוגיה האישיותית או הנפש המיוסרת עד כלות. דורקהיים העלה את האובדנות לספרה אחרת חפה מפסיכולוגיזם, של הבנה ושל נקודת מבט סוציולוגית אקסקלוסיבית, ומאז פרסום ספרו המכונן על ההתאבדות שראה אור ב-1897 הכתיבה על הנושא עתירה אך חוסה תחת צילו הענק – אולי משום שמורשתו לא נס ליחה, והיא עדיין מניבה פירות פרשניים חדשים ואף חדשניים (Hazan & Romberg, 2021). ערכה הסגולית של המורשת הדורקהיימית, בפרט לגבי חקר ההתאבדות, הוא ביסוד ההבנייתי הטמון בה, המסביר עובדה חברתית אחת ביחס לחברותיה. הפנייה לטראומה ולבתה הפוסט-טראומה, לעומת זאת, גוררת את שיח ההתאבדות למחוזות שהם בעליל לא הבנייתיים. עם פריחתו של שיח מהותני זה, המשתלב היטב בתרבות התרפויטית

השולטת בכיפה בזיהוי בעיות התמודדות למיניהן, הפכו גם הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה לשדות העוסקים במטפיזיקה של הנפש הטראומטית היחידה או הקיבוצית (אלברשטין ואחרים, 2016). קל להבין מדוע לנוכח הנחשול הסוחף הזה היילברונר מתקשה להכריע לאן ישים את פעמיו: לתרבות או לתרבות הטראומה. דומה שנקיטת עמדה מפורשת בעניין הייתה מחדדת ומזקקת את המסר החשוב של הספר הזה.

מקורות

- אלברשטין, מיכל, נדב דוידוביץ' ורקפת זלשיק (עורכים). (2016). *בסימן טראומה: עיונים ישראלים בזהות, זיכרון וייצוג. הקיבוץ המאוחד*.
- הורוביץ, דן, ומשה ליסק. (1990). *מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס יתר. עם עובד*.
- זרטל, עדית. (2002). *האומה והמוות: היסטוריה, זיכרון, פוליטיקה. דביר*.
- יבלונקה, חנה. (2018). *ילדים בסדר גמור: ביוגרפיה דורית של ילדי הארץ 1948-1955. ידיעות ספרים*.
- פרידמן-פלג, קרן. (2014). *העם על הספה: הפוליטיקה של הטראומה בישראל. מאנגס*.
- Hazan, Haim, & Raquel Romberg. (2021). *Suicide social dramas: Life-Giving moral breakdowns in the Israeli public sphere*. Routledge.
- Palgi, Phylis. (1962). *Mental health in Israel: Socio-Cultural trends*. Ministry of Health.